

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπροστά στην πρόκληση της Ελληνικής Επανάστασης.

“Αυτές οι κινήσεις του μιλετιού των Ρωμιών είναι ένα ακατανόητο πράγμα. Ενώ [κάποιοι] σφαγιάστηκαν [και] άλλοι πρόκειται να σφαγιαστούν, αυτοί δεν αλλάζουν καθόλου [στάση] ούτε δυσχεραίνεται [η θέση τους].» (1.4.1821) «Οι μισοί των προκρίτων του [ρωμέικου] μιλετιού εκτελέστηκαν και πάλι αυτοί καθόλου δεν ζητούν συγχώρηση.»

Οι παραπάνω απορίες διατυπώθηκαν από τον ίδιο τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ σε διατάγματά του λίγο καιρό μετά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης. Είναι ενδεχόμενο αυτές οι αποστροφές του σουλτανικού λόγου να υπονοούν αδυναμία άσκησης αποτελεσματικής πολιτικής έναντι μιας εξέγερσης εντός του κράτους του; Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε ποια ήταν αυτή η πολιτική και γιατί απέτυχε; Ήταν μόνο ο ηρωισμός των επαναστατών και η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων ή υπήρχαν κι άλλοι λόγοι, που σχετίζονταν με την εσωτερική λειτουργία του κράτους; Μέσα από την σκιαγράφηση της στάσης των Οθωμανών έναντι της Ελληνικής Επανάστασης θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η οθωμανική αυτοκρατορία βίωνε μια μακρά περίοδο μετασχηματισμού, η οποία είχε αρχίσει ήδη πριν από δύο αιώνες και η οποία πρόσφατα αποκλήθηκε «δεύτερη οθωμανική αυτοκρατορία». Δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του μετασχηματισμού του κρατικού συστήματος ήταν η άνοδος της δύναμης των επαρχιακών ελίτ (αγιάνηδων) και η αλλαγή του ρόλου των γενιτσάρων, ως τότε βασικού κρατικού πυλώνα. Οι διοικητές των επαρχιών είχαν εκμεταλλευτεί τις αλλαγές στο δημοσιονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας – που είχαν επιβληθεί λόγω μιας πολύπλευρης κρίσης – και σε συνδυασμό με το ότι υποχώρησε η απόλυτη εξουσία του σουλτάνου προς όφελος διαφόρων ανταγωνιζόμενων μεταξύ τους κύκλων του Παλατιού, διευρύνθηκε το πεδίο πολιτικής δράσης για πρόσωπα των επαρχιών. Αρχικά ήταν οι διοικητές που ανέλαβαν ρόλους προς την κατεύθυνση της αυτονόμησης από το κεντρικό κράτος. Από τον 18^ο αιώνα αναδύθηκαν τοπικοί οικονομικοί παράγοντες, οι οποίοι έχοντας αναπτύξει ένα ευρύ πελατειακό δίκτυο στις επαρχίες τους, διεκδίκησαν επιτυχώς κρατικές θέσεις, νομιμοποιώντας τις πρακτικές τους και κυρίως τη θέση τους μέσα στο πολιτικό σύμπαν της περιφέρειάς τους, αλλά και της αυτοκρατορίας εν γένει. Η

γιγάντωση αυτών των προσώπων, τα οποία διέθεταν τους δικούς τους μισθοφορικούς στρατούς, οδήγησε σε μια όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση του κέντρου από αυτούς τους επαρχιακούς μεγιστάνες. Η «Πράξη Συμμαχίας» του 1808 μεταξύ σουλτάνου και επαρχιακών διοικητών αποτελεί την επισημότερη έκφραση νομιμοποίησης της θέσης τους. Ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων ήταν η χαρακτηριστικότερη περίπτωση του είδους, τόσο για το μέγεθος της οικονομικής επιφάνειάς του, όσο και για την έκταση της αυτονομίας του μέσα στην πολιτική γεωγραφία της αυτοκρατορίας.

Οι γενίτσαροι, κατά την ίδια περίοδο μετασχηματισμού, είχαν μεταλλαχτεί από ένα επίλεκτο στρατιωτικό σώμα, το οποίο κέρδιζε τις μάχες στους πολέμους, σε έναν αντιδραστικό πόλο άσκησης εξουσίας, συχνά συντηρητικό και εξόχως επικίνδυνο για το Παλάτι. Οι συχνές εξεγέρσεις τους κατ' αυτή την περίοδο οδηγούσαν σε καθαιρέσεις σουλτάνων και σε δυο περιπτώσεις μάλιστα κατέληξαν σε εκτέλεσή τους. Ο νέος ρόλος των γενιτσάρων συμπορεύτηκε με μια ολοένα και μεγαλύτερη επαγγελματική ενασχόλησή τους, έτσι ώστε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα να αποτελούν σημαντικό πολιτικο-οικονομικό παράγοντα της πρωτεύουσας, αλλά και των μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας. Για τους μουσουλμάνους των πόλεων οι γενίτσαροι, οι οποίοι είχαν σταματήσει να προέρχονται από χριστιανούς του παιδομαζώματος, λειτουργούσαν και ως ένας αντιπροσωπευτικός θεσμός με αποτέλεσμα, αφενός οι απλοί μουσουλμάνοι να νιώθουν μέτοχοι της εξουσίας, αφετέρου οι χριστιανοί να αποξενώνονται όλο και περισσότερο από αυτήν με ολέθριες για το κράτος συνέπειες. Η προϊούσα εγκατάλειψη της στρατιωτικής εκπαίδευσής τους και η συνακόλουθη κάθετη κάμψη της μαχιμότητάς τους ανάγκασε την κεντρική εξουσία να στηρίζεται για τη διεξαγωγή των πολέμων ολοένα και περισσότερο στους μισθοφορικούς στρατούς των επαρχιακών διοικητών και λιγότερο σε στρατεύματα που μπορούσε να στρατολογήσει το κεντρικό κράτος.

Σε ιδεολογικό επίπεδο ο 18^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από τις πρώτες μεμονωμένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και επαφές με τη δυτική σκέψη και το δυτικό τρόπο ζωής. Αν και είμαστε μακριά από το να υποστηρίξουμε μια εκτεταμένη επιρροή της Δύσης στην οθωμανική αυτοκρατορία, δεν είναι χωρίς σημασία το ότι οι δύο κυρίαρχες ιδεολογικές τάσεις στην οθωμανική πολιτική σκέψη της εποχής, δηλαδή των παραδοσιακών και των εκσυγχρονιστών, αναζητούσαν νέα μεταρρυθμιστικά εργαλεία για το κράτος, λαμβάνοντας υπόψη και την ευρωπαϊκή πολιτικο-ιδεολογική πραγματικότητα. Οι πολεμικές ήττες από τη Ρωσία, οι επαφές

των πρώτων Οθωμανών πρεσβευτών στην Ευρώπη με τις ιδέες του διαφωτισμού και η Γαλλική Επανάσταση, επιτάχυναν μια μέχρι τότε αργή και δειλή μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Η διαφοροποίηση των δύο τάσεων – παραδοσιακών και εκσυγχρονιστών – έγκειται στο από πού θα αντλούνταν η ιδεολογική σκευή για τις μεταρρυθμίσεις, μόνο από την ισλαμική παρακαταθήκη ή και από το δυτικό μοντέλο. Η θεωρία του Ιμπν Χαλντούν περί της ανόδου και πτώσης των κρατών κυριαρχούσε στην ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής. Αυτός ο βορειοαφρικανός πολιτικός στοχαστής του 14^{ου} αιώνα είχε υποστηρίξει ότι όλα τα κράτη ξεκινούν την ύπαρξή τους από το στάδιο του νομαδισμού (μπεντεβιγιέτ) και περνώντας άλλα τρία στάδια καταλήγουν στο πέμπτο και τελευταίο – πριν την τελική εξαφάνισή τους – κατά το οποίο στάδιο το κράτος και η κοινωνία κυριαρχούνται από νοχελικότητα και χαλάρωση των ηθών, αποτέλεσμα ενός προχωρημένου αστικού τρόπου ζωής (χαζαριγιέτ). Η απλουστευμένη μορφή της θεωρίας του Ιμπν Χαλντούν με την αντίθεση νομαδικού (αρχικού σταδίου) και αστικού (τελικού σταδίου) τρόπου ζωής ήταν κυρίαρχη στην οθωμανική πολιτική σκέψη καθ' όλο τον 18^ο αιώνα μέχρι και την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης, διαμορφώνοντας ένα πολιτικο-ιδεολογικό κλίμα στους Οθωμανούς διανοούμενους αφενός θαυμασμού ενός ενδόξου παρελθόντος και αφετέρου αποστροφής ενός δυσάρεστου παρόντος.

Η Ελληνική Επανάσταση «εμφανίστηκε ξαφνικά σαν αστραπή» κατά τα λόγια του Οθωμανού υπουργού εξωτερικών Χαμντί Μπέη προς τον Ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Στρογκανόφ. Είναι σαφές από τις ως τώρα γνωστές μας οθωμανικές πηγές ότι η κεντρική εξουσία δεν γνώριζε τίποτε για την επικείμενη επανάσταση. Οι αναφορές των Οθωμανών στρατιωτικών διοικητών, σύμφωνα με τις οποίες ο Αλή Πασάς παρακινούσε τους Έλληνες οπλαρχηγούς να στηρίξουν την εξέγερσή του δεν είχαν προϋποθέσει καθόλου την Πύλη για το τι επρόκειτο να συμβεί. Η κεντρική εξουσία έστρεψε το βλέμμα της προς τους Έλληνες μόνο όταν ο μέχρι τότε άγνωστός τους Αλέξανδρος Υψηλάντης εισέβαλε στις Ηγεμονίες. Αυτή η ενέργεια ήταν διπλά δυσάρεστη για τους Οθωμανούς: αφενός ο Υψηλάντης ήταν γόνος φαναριωτικής οικογένειας και αφετέρου – και κυρίως – ήταν αξιωματικός του ρωσικού στρατού. Γύρω από το δίπολο «Φαναριώτες-Ρωσία» θα περιστραφεί μεγάλο μέρος της αντίδρασης, λεκτικής αλλά και έμπρακτης, της Οθωμανικής εξουσίας έναντι της Ελληνικής Επανάστασης.

Από καιρό η Πύλη υποπτευόταν τους Φαναριώτες, λόγω της αναξιόπιστης ή και προδοτικής κατ' αυτούς στάσης που είχαν δείξει κατά καιρούς με αφορμή τους πολέμους με τη Ρωσία. Κάποιοι, μάλιστα, από αυτούς είχαν καταφύγει σε ρωσικό έδαφος μετά τη λήξη των πολέμων, αν και ήταν Οθωμανοί αξιωματούχοι. Με την έκρηξη της Επανάστασης, η οθωμανική διοίκηση προχώρησε ένα παραπάνω βήμα στη στάση της έναντι των Φαναριωτών. Θεώρησε ότι το κέντρο της εκραγείσας επανάστασης δεν ήταν το Ιάσιο ή η Πελοπόννησος, αλλά η Κωνσταντινούπολη, υπονοώντας την επικίνδυνη παρουσία των Φαναριωτών εκεί. Ο ίδιος ο επίσημος ιστοριογράφος του Παλατιού, Σανίζαντε, αναφέρει ότι σύμφωνα με Οθωμανούς υψηλούς αξιωματούχους οι Φαναριώτες κρύβονταν πίσω από την εξέγερση και ερμήνευαν τη στάση των τελευταίων ως αποτέλεσμα των άστοχων ενεργειών του Χαλέτ Εφέντη. Αυτός ο παντοδύναμος σύμβουλος του σουλτάνου, πάντα κατά τον Οθωμανό ιστοριογράφο, είχε περιορίσει την εκλογή για τις θέσεις των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας και των διερμηνέων της Υψηλής Πύλης και του Στόλου μόνο σε τέσσερις φαναριώτικες οικογένειες, δημιουργώντας έτσι δυσaráσκεια στις υπόλοιπες που είχαν αποκλεισθεί. Επιπλέον, ο ίδιος Χαλέτ Εφέντη ήταν υπεύθυνος για την τοποθέτηση ενός τελείως ακατάλληλου για τη θέση του ηγεμόνα της Μολδαβίας προσώπου, του Μιχαήλ Σούτσου, ο οποίος δεν είχε δώσει στο παρελθόν δείγματα ευπείθειας προς το κράτος. Η καχυποψία εναντίον των Φαναριωτών είχε φτάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο σουλτάνος σε επιστολή του προς τον διοικητή της Βαγδάτης να αναφέρει ότι «αυτές οι περιοχές [ενν. του Ιράκ] ήταν ελεύθερες από εξεγέρσεις γιατί δεν υπήρχαν Φαναριώτες στην περιοχή». Αν σ' αυτήν την εικόνα συνυπολογιστεί η φημολογούμενη στους κύκλους του Παλατιού ρωσοφιλία των Φαναριωτών, φαίνεται αναμενόμενο το ότι η είδηση της Ελληνικής Επανάστασης και κυρίως των σφαγών μουσουλμάνων στην Πελοπόννησο, δημιούργησε ένα κλίμα αντιποίνων στην οθωμανική πρωτεύουσα. Σ' αυτό το πλαίσιο έκρηξης βίας οι φαναριώτικες οικογένειες αποτέλεσαν τον πρώτο στόχο. Πενήντα μέλη συμπεριλαμβανομένου και του πατριάρχη εκτελέστηκαν, ενώ άλλα πενήντα μέλη των οικογενειών Μαυρογένη, Καλλιμάχη, Χαντζερή, Νέγρη και Μαυροκορδάτου εκτοπίστηκαν σε πόλεις της Μ. Ασίας και οι περιουσίες τους δημεύτηκαν. Ο Μέγας Διερμηνέας της Πύλης, Κωνσταντίνος Μουρούζης, μαζί με άλλους τέσσερις προκρίτους εκτελέστηκε. Η επίσημη αιτιολογία ήταν ότι συνεργάστηκε με τους εξεγερθέντες, οι οποίοι είχαν σκοτώσει αθώους μουσουλμάνους στο Γαλάτσι και το Ιάσιο. Το μέτρο της σφαγής όλων των Φαναριωτών της Πόλης επανήλθε πάνω από μια φορά στις συζητήσεις του

σουλτανικού συμβουλίου. Οι λόγοι που υπαγόρευαν τη λήψη αυτού του μέτρου ήταν τρεις: Με το μέτρο αυτό α) θα δινόταν ένα παράδειγμα στους επαναστατημένους για το τι επρόκειτο να ακολουθήσει και γι' αυτούς, β) θα αποκόπτονταν οι Έλληνες από την κεφαλή τους – όπως η Πύλη θεωρούσε ότι ήταν οι Φαναριώτες– και έτσι δεν θα μπορούσαν να οργανωθούν και γ) (κυρίως) θα έσπαγε ο δεσμός των θεωρούμενων ως ηγετών της επανάστασης με τη Ρωσία.

Η σχέση με τη Ρωσία ήταν που αναδείκνυε τους Φαναριώτες ως υπ' αριθμόν ένα κίνδυνο για την οθωμανική έννομη τάξη. Με την έκρηξη της επανάστασης του Υψηλάντη ο σουλτάνος θεώρησε ότι η Ρωσία βρισκόταν από πίσω της. Υπήρχαν συγκεκριμένες υπόνοιες που στήριζαν αυτή την άποψη. Δύο από τα γεγονότα που συνέβησαν τότε, όμως, εμπέδωσαν στην Πύλη την άποψη περί ρωσικού δακτύλου: πρώτον η άρνηση από την πλευρά της Ρωσίας να εκδώσει στις οθωμανικές αρχές τον τελευταίο ηγεμόνα της Μολδαβίας, Μιχαήλ Σούτσο, ο οποίος είχε καταφύγει σε ρωσικό έδαφος και δεύτερο το ίδιο το κείμενο της προκήρυξης του Υψηλάντη, το οποίο μεταφράστηκε και μελετήθηκε ενδελεχώς από την οθωμανική ηγεσία και στο οποίο γίνονταν συχνές αναφορές σε ρωσική υποστήριξη. Η οθωμανική ηγεσία ήταν της άποψης ότι η Ρωσία γενικώς δεν επενέβαινε στρατιωτικά κάπου χωρίς προηγουμένως να έχει προκαλέσει μια διπλωματική μάχη. Ο δισταγμός του σουλτάνου να στείλει αμέσως στρατεύματα στη Μολδαβία οφειλόταν στο ότι οι μουσουλμάνοι στρατιώτες του θα ηττώντο στο πεδίο της μάχης από τους Ρώσους. Ως εκ τούτου, μόνο όταν, ένα μήνα μετά την εισβολή του Υψηλάντη, διαπίστωσε ο σουλτάνος ότι η Ρωσία υποστήριζε τους εξεγερμένους μόνο με τρόφιμα και όχι με στρατό, τότε διέταξε την αποστολή στρατευμάτων στις Ηγεμονίες. Η ρωσοφοβία που είχε καταλάβει την οθωμανική ηγεσία υπαγόρευε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική της έναντι της Ελληνικής Επανάστασης. Ο σουλτάνος δήλωνε με σκεπτικισμό: «αν [οι Ρώσοι] δεν είχαν υποσχεθεί ότι θα βοηθήσουν και θα παρέμβουν, οι Ρωμιοί δεν θα τολμούσαν [να εξεγερθούν]». Η αναχώρηση του ρώσου πρέσβη από την Κωνσταντινούπολη λόγω των σφαγών των Ελλήνων επέτεινε τους φόβους της οθωμανικής πλευράς για επικείμενο πόλεμο με τη Ρωσία. Ωστόσο, όπως υποστηριζόταν από Οθωμανούς αξιωματούχους, η Ρωσία δεν θα διακινδύνευε να έρθει αντιμέτωπη με τις αποφάσεις του συνεδρίου της Βιέννης και να ψυχράνει τις σχέσεις της με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη για χάρη των Ελλήνων Επαναστατών. Η ισορροπία ισχύος με την αρχικά ουδέτερη Μεγάλη Βρετανία ενθάρρυνε την οθωμανική πλευρά να μην διστάσει στη λήψη μέτρων καταστολής εις βάρος των

Ελλήνων. Η αλλαγή της στάσης της Βρετανίας το 1824 υπέρ των Ελλήνων δημιούργησε πρόβλημα διπλωματικού απομονωτισμού για την Υψηλή Πύλη. Ακόμη, όμως, και το 1828 – πριν την έκρηξη του ρωσοοθωμανικού πολέμου – οι Οθωμανοί πίστευαν ότι η Ρωσία υποκίνησε την επανάσταση «για να αρπάξει τις χώρες του Ισλάμ», όπως έλεγε ο υπουργός εξωτερικών Περτέβ Πασάς.

Το επιχείρημα περί ρωσικού δακτύλου πίσω από την Επανάσταση αποτελούσε ισχυρό κίνητρο για να κινητοποιήσει και να ενώσει τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, λόγω της γενικότερης ρωσοφοβικής υστερίας που είχε καταλάβει την οθωμανική πλευρά. Γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε από την κεντρική εξουσία προκειμένου να ξεσηκώσει τους μουσουλμάνους. Ο σουλτάνος κατέφυγε στο σε εξαιρετικές περιπτώσεις λαμβανόμενο μέτρο της γενικής επιστράτευσης. Το μέτρο ενείχε κινδύνους, γι' αυτό και οι εντολές του σουλτάνου προς τους υφισταμένους του ήταν αυστηρές στο να ελέγξουν τη χρήση των όπλων. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής η Πύλη διέταξε την υποχρεωτική παράδοση όπλων των Ελλήνων της Πόλης έναντι χρηματικού αντιτίμου και τον ταυτόχρονο εξοπλισμό όλων των μουσουλμάνων. Παράλληλα, προχώρησε σε απογραφή των Ελλήνων και Αρμενίων επαγγελματιών, ενώ σε μια δεύτερη απογραφή κατέγραψε όλους τους Έλληνες της Πόλης με την υποχρέωση να δηλώσουν ένα μουσουλμάνο εγγυητή της νομιμοφροσύνης τους. Τα μέτρα προκλήθηκαν και εξαιτίας της γνωστοποίησης των σχεδίων της Φιλικής Εταιρείας περί εξέγερσης των Ελλήνων στην οθωμανική πρωτεύουσα και περί εκτεταμένης δολιοφθοράς στον κυριαρχούμενο από Έλληνες ναυτικούς οθωμανικό ναύσταθμο. Τα παραπάνω μέτρα σε συνδυασμό με την άφιξη των πρώτων ειδήσεων περί σφαγών μουσουλμάνων στην Πελοπόννησο, οδήγησαν σε ένα κύμα βίας εναντίον των Ελλήνων της πρωτεύουσας και άλλων μεγάλων πόλεων, ιδίως της Σμύρνης. Τα οθωμανικά διατάγματα δίνουν την εικόνα μιας δύσκολα διαχειρίσιμης από το κέντρο κατάστασης. Στο θέμα αυτό ο ίδιος ο σουλτάνος παλινδρομούσε ανάμεσα σε μια γενική σφαγή των Ελλήνων της Πόλης και σε μια στοχευμένη σύλληψη ανθρώπων που, αποδεδειγμένα ή μη, είχαν σχέσεις με την Επανάσταση. Η εικόνα αυτή της πολιτικής αμηχανίας αντικατόπτριζε και την εικόνα των απόψεων των σουλτανικών συμβούλων, στους οποίους υπήρχε διχογνωμία αναφορικά με το μέτρο της σφαγής των Ελλήνων της Πόλης. Η κυβέρνηση προσπάθησε να ελέγξει και να αποκτήσει το μονοπώλιο της βίας έναντι ενός όχλου, έτοιμου να διεκδικήσει την αποκλειστικότητα στη βία, καθώς υποκινούνταν από τους ταραχοποιούς γενιτσάρους. Μόλις κατά τον δεύτερο χρόνο της

Επανάστασης σταμάτησαν να εκδηλώνονται εκτεταμένα φαινόμενα βίας στην Πόλη εις βάρος των Ελλήνων κατοίκων της.

Η κινητοποίηση των απλών μουσουλμάνων, αν και όχι με την επιθυμητή προθυμία, εξηγείται από την επίμονη χρήση από το σουλτάνο θρησκευτικής ρητορικής. Ο ιερός νόμος (σαρία) πρόσφερε το πολιτικο-ιδεολογικό οπλοστάσιο στην οθωμανική εξουσία, προκειμένου να ερμηνεύσει η ίδια τη διαμορφούμενη κατάσταση και να κινητοποιήσει τους μουσουλμάνους υπηκόους της για να αντιδράσουν. Η απειλή που δέχονταν οι μουσουλμάνοι από τους χριστιανούς και η εξ αυτού του γεγονότος παρακίνηση σε ανάληψη ιερού πολέμου (τζιχάντ) ήταν βασικά θέματα στις σουλτανικές διακηρύξεις προς τους μουσουλμάνους της αυτοκρατορίας. Για τους Οθωμανούς η επανάσταση των Ελλήνων ήταν πρωτίστως διάρρηξη του συμβολαίου της 'ζίμα'. Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο κάθε μη μουσουλμάνος δικαιούται να ζήσει σε χώρα του Ισλάμ εντός των προϋποθέσεων που προέβλεπε το συμβόλαιο 'προστασίας', το οποίο το κράτος παρείχε σ' αυτόν. Οι Έλληνες με την πράξη τους αυτή διέρρηξαν αυτό το συμβόλαιο και κατά συνέπεια θα έπρεπε να επανέλθουν στην πρότερη κατάσταση με πειθώ ή με βία. Από την οθωμανική εξουσία η Επανάσταση, συνεπώς, ερμηνεύθηκε κυρίως με θρησκευτικούς όρους. Ο σουλτάνος ήταν επικεφαλής ενός ισλαμικού κράτους και ως εκ τούτου είχε υποχρέωση να επαναφέρει τους αποσκιρτήσαντες μη μουσουλμάνους σ' αυτό σύμφωνα με τους όρους του ισλαμικού νόμου. Ο αγώνας ήταν υπέρ πίστεως και έθνους (μιλέτ), νοουμένου ως μουσουλμανικού έθνους.

Η θρησκευτική ρητορική διαχέοταν από τα πάνω προς τα κάτω σε όλη τη μουσουλμανική κοινωνική πυραμίδα. Για παράδειγμα ο Πελοποννησιακής καταγωγής Γιουσούφ, ο οποίος κατέγραψε σε κείμενο τα γεγονότα στην Πελοπόννησο κατά τα πρώτα τρία χρόνια του πολέμου, όντας ο ίδιος εγκλωβισμένος στο Ναύπλιο, ανήκε στη θρησκευτική ελίτ της πρωτεύουσας. Μέσα από το κείμενό του προκύπτει ότι η ερμηνεία του για τη στάση των Ελλήνων ήταν το θρησκευτικό μίσος τους εναντίον των μουσουλμάνων. Στο κείμενό του οι χαρακτηρισμοί που ο ίδιος αποδίδει στους Έλληνες ήταν ηθικοί (αχρείοι, προδότες, αλαζόνες) και θρησκευτικοί (άπιστοι, εχθροί της πίστης). Σε ένα άλλο, αυτοβιογραφικό κείμενο του μισθοφόρου Ντελή Μουσταφά, ο οποίος πολέμησε κυρίως στη Στερεά Ελλάδα και μάλιστα στην Εύβοια, η αντίληψή του για τα πράγματα στηριζόταν σε θρησκευτική ορολογία. Το όλο κείμενο έχει στοιχεία της επικής γραμματείας του 15^{ου} αιώνα, στην οποία τονίζονταν οι αγώνες για την κυριαρχία του Ισλάμ έναντι των απίστων. Οι

Έλληνες, στην αφήγηση του Ντελή Μουσταφά, είναι οι άπιστοι, οι οποίοι λόγω της αντίστασής τους μέσα σ' ένα μουσουλμανικό κράτος, έπρεπε να τιμωρηθούν και όντες μη 'προστατευμένοι' – αφού εξεγέρθηκαν – ήταν πρόσφοροι για αιχμαλωσία και λεηλασία. Η αντίληψη περί της λεηλασίας και της λήψης λαφύρων, ανθρώπων ή πραγμάτων, σε συνδυασμό με τη θρησκευτική ρητορική περί προστασίας του Ισλάμ από τους εχθρούς ήταν το κίνητρο που συγκινούσε και κινητοποιούσε τις μάζες.

Μέσα στο πλαίσιο της αναζήτησης ιδεολογικού οπλοστασίου για να αντιδράσει, ο σουλτάνος κατέφυγε στη θεωρία του Ιμπν Χαλντούν. Πιθανώς λόγω του συμβούλου του Χαλέτ Εφέντη, ο οποίος εμφορείτο από τις ιδέες του βορειοαφρικανού πολιτικού φιλοσόφου, ο σουλτάνος χρησιμοποίησε την έννοια του νομαδικού τρόπου ζωής ως αντιστάθμισμα στον τρυφηλό αστικό τρόπο ζωής που χαρακτηρίζεται από νοθρότητα αλλά και χαμηλό επίπεδο κοινωνικής αλληλεγγύης (ασαμπιγιέτ). Κατά τον σουλτάνο οι Οθωμανοί «έχοντας όλοι συνηθίσει στη νωχέλεια και την ευκολία ... βυθίστηκαν στην αδράνεια και τη σπατάλη, η δύναμη και η πυγμή του υψηλού κράτους και ο αλλοτινός τρόμος και το δέος που προκαλούσε στα μάτια των εχθρών του είχε προοδευτικά μειωθεί, ώστε όλοι του οι εχθροί ένιωθαν ικανοί να το κατανικήσουν». Διαβλέποντας και οι Έλληνες, συνεχίζει ο σουλτάνος, «ότι οι Οθωμανοί αξιωματούχοι το είχαν ρίξει στην ακολασία, ήταν αδιάφοροι και δεν διέθεταν την ενεργητικότητα για να αναλάβουν δράση» προχώρησαν στην εξέγερση. Γι' αυτό το λόγο ο σουλτάνος υποστήριξε με θέρμη, ύστερα και από εισήγηση του συμβουλίου του, ότι η καταφυγή στην κατάσταση του νομαδικού τρόπου ζωής ήταν η πλέον ενδεδειγμένη. Έτσι, στα διατάγματά του επέμεινε στην αποφυγή της αβελτηρίας και της απραγίας και στην υιοθέτηση του ενεργητικού τρόπου επίλυσης του προβλήματος, στη «συμμαχία των καρδιών» όπως έγραφε. «[Η] συγκρότηση μια γνήσιας συμμαχίας ήταν υποχρεωτική για όλους τους κρατικούς αξιωματούχους, για κάθε τμήμα των στρατιωτικών δυνάμεων και τους μουσουλμάνους από κάθε κοινωνικό στρώμα ... Για χάρη της συνέχισης του κράτους, καθένας ήταν υποχρεωμένος να θυσιάσει την περιουσία και τη ζωή του και να επιδοθεί στις κατακτητικές επιδρομές και τον ιερό πόλεμο», σημείωνε ο σουλτάνος και σε άλλο διάταγμά του προειδοποιούσε: «...ήταν απαραίτητο να αναληφθεί αποφασιστικά η πρωτοβουλία και να συνεχιστεί με επιμονή η προσπάθεια. Η κατάσταση [ενν. η Ελληνική Επανάσταση] δεν είχε προηγούμενο και κάθε δείγμα αδυναμίας ήταν ανεπίτρεπτο».

Η έντονη ρητορική για την οικοδόμηση μιας αδελφικής αλληλεγγύης μεταξύ των μουσουλμάνων δεν είχε άμεση και γενικευμένα καταφατική ανταπόκριση. Ο σουλτάνος παραπονιόταν για την ολιγωρία που επιδείκνυαν οι μουσουλμάνοι, ακόμη και της Πελοποννήσου, εναντίον των επαναστατών. Σε ένα διάταγμά του, μάλιστα, κατηγορεί τους μουσουλμάνους της Λάρισας ως απαράδεκτα νωθρούς, αν και βρίσκονταν πολύ κοντά στα θέατρα των επιχειρήσεων. Αυτό τον οδήγησε να υποδείξει ως τιμωρητικό μέτρο τη σφαγή αυτών των μουσουλμάνων και την αιχμαλωσία των παιδιών και των γυναικών τους.

Η εμπέδωση της αδελφικής αλληλεγγύης δεν έβρισκε προσκόμματα μόνο στους τουρκικής καταγωγής μουσουλμάνους. Ο έλεγχος των αλβανικών στρατευμάτων αποδείχθηκε κατά πολύ δυσκολότερος για την Πύλη. Οι οθωμανικές πηγές αναφέρουν συχνά περιπτώσεις διαφωνίας των ηγετών των Αλβανών μισθοφόρων με τους οθωμανούς διοικητές σχετικά με την πληρωμή τους. Είναι γνωστό ότι οι Αλβανοί ζητούσαν εκ των προτέρων την καταβολή της αμοιβής τους, προκειμένου να συμμετάσχουν σε μια εκστρατεία ή σε μια μάχη. Είναι επίσης γνωστό ότι οι Αλβανοί μισθοφόροι είχαν ένα υψηλό βαθμό εσωτερικής συνοχής, ώστε η διαφωνία και η αποχώρηση του επικεφαλής ενός αλβανικού σώματος από το οθωμανικό στρατόπεδο να συμπαρασύρει μαζί του και όλο το σώμα. Είναι συχνές οι αναφορές των Οθωμανών διοικητών από το μέτωπο που έκαναν λόγο για αναξιοπιστία, συνωμοτική συμπεριφορά και ανυπακοή των Αλβανών. Ορισμένοι, όπως ο οικονομικός επιθεωρητής Γιουσούφ Πασάς, πρότειναν την όλο και λιγότερο εξάρτηση των Οθωμανικών στρατευμάτων από τους Αλβανούς μισθοφόρους και την αντ' αυτών αξιοποίηση -μέσω στρατολόγησης- Τούρκων μισθοφόρων από τη Μ. Ασία ή και των πολυπληθών πληθυσμών Γιουρούκων («απογόνων των κατακτητών») των Βαλκανίων. Άλλοι, όπως ο απογοητευμένος Μαχμούτ Νεντίμ Μπέης, σουλτανικός απεσταλμένος το 1824 για να προσλάβει Αλβανούς, έγραφε σε μια αποστροφή του λόγου του: «[Οι Αλβανοί] δεν έχουν άλλη κουβέντα παρά μόνο για τους μισθούς τους. Είναι τέτοιοι άνθρωποι που μπορούν για 5 ή 10 γρόσια να σκοτώσουν τις μητέρες τους και τους πατεράδες τους. Είναι αδύνατο να περιμένει κανείς από αυτούς υπηρεσία και υποταγή.» Για την οθωμανική ηγεσία το πρόβλημα των Αλβανών έγκειτο στα εξής σημεία: α) στη στενή σχέση τους με τους Έλληνες επαναστάτες. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μυστική αναφορά προς τον Μεγάλο Βεζίρη Ρεσίτ Μεχμέτ Πασά το 1828 γινόταν λόγος, μεταξύ άλλων, για τη συμφωνία του Αλβανού Σαχίν Μπέη του Δελβίνου με τον Καποδίστρια για μη επίθεση «των

Γάλλων απίστων» και των «επαναστατημένων ομάδων του Καποδίστρια» προς την Αυλώνα και το Δέλβινο ως αντιστάθμισμα της δέσμευσης των Αλβανών οπλαρχηγών να μην στείλουν στρατιώτες σε μέρη, όπως το Μεσολόγγι, τη Χαλκίδα, τη Λάρισα και τα Τρίκαλα. β) Στην ολοένα και αυξανόμενη – ειδικά το 1823 και 1824 – στρατιωτική εξάρτηση των Οθωμανών από τα αλβανικά στρατεύματα λόγω της αποτυχίας του μέτρου της γενικής επιστράτευσης και της πλημμελούς κινητοποίησης Τούρκων μουσουλμάνων μισθοφόρων. Ως εκ τούτου η εύθραυστη ισορροπία με τους Αλβανούς ήταν μονόδρομος για την οθωμανική ηγεσία λόγω της ανυπαρξίας, τουλάχιστον μέχρι το 1824, αξιόπιστης εναλλακτικής στρατιωτικής λύσης. γ) Στην αδιάφορη στάση των Αλβανών έναντι της θρησκείας, που καθιστούσε γι' αυτούς την όλη πολιτική του κράτους, η οποία ερειδόταν πάνω σε θρησκευτικές βάσεις, νεκρό γράμμα. Υπάρχουν υπόνοιες ότι το κήρυγμα για συναδέλφωση των μουσουλμάνων της αυτοκρατορίας για την επίτευξη του κοινού στόχου δεν αφορούσε μόνο τους Έλληνες επαναστάτες, αλλά και τους Αλβανούς μισθοφόρους. Όπως και να έχει, η σαρία δεν συγκινούσε αυτούς τους πληθυσμούς.

Αλβανοί και γενίτσαροι συγκροτούσαν ένα απείθαρχο στρατιωτικό σύνολο για την οθωμανική πλευρά, το οποίο έπρεπε με κάθε τρόπο να ελεγχθεί. Όσο κι αν η δράση των γενιτσαρικών σωμάτων στα μέτωπα του πολέμου ήταν μικρής εμβέλειας σε σχέση με το ρόλο των Αλβανών, η αντιδραστική στάση τους έναντι της κεντρικής εξουσίας, ακόμη και μέσα στην οθωμανική πρωτεύουσα, συνιστούσε απειλή για το ίδιο το κράτος σε μια περίοδο έντονης κρίσης. Αρχικά η γενική επιστράτευση και στη συνέχεια η επίκληση στη σαρία είχε ως στόχο να διαπλάσει μια ενιαία ταυτότητα. Η υπακοή στη θρησκεία και στο κράτος θα οδηγούσε τους στρατιώτες στο να θυσιάσουν ακόμη και τη ζωή τους γι' αυτά. Το εντυπωσιακό γεγονός της κατάργησης, με αιματηρό μάλιστα τρόπο, των γενιτσαρικών σωμάτων το 1826, μεταξύ άλλων λόγων, υπηρετούσε κι αυτό το σκοπό. Η αντικατάσταση των γενιτσάρων, για πρώτη φορά στην οθωμανική ιστορία, από ένα σώμα κληρωτών στρατιωτών αποσκοπούσε στο να μεταφράσει σε διοικητικό επίπεδο το νέο κρατικό δόγμα περί ταυτότητας. Πλέον οι απλοί μουσουλμάνοι θα πολεμούν για τη θρησκεία και το κράτος τους, ενώ μεσοπρόθεσμα η οικοδόμηση μιας οθωμανικής ταυτότητας, στην οποία θρησκευτικοί και εθνοτικοί διαχωρισμοί δεν θα έχουν κυρίαρχη θέση, θα αποτελέσει βασικό στοιχείο της κρατικής ιδεολογίας.

Η Ελληνική Επανάσταση ως το πρώτο νεωτερικών καταβολών γεγονός που αντιμετώπισε η οθωμανική αυτοκρατορία, τάραξε το πολιτικο-ιδεολογικό σύμπαν

των Οθωμανών. Ουσιαστικά λόγω της Επανάστασης η οθωμανική ηγεσία και διανόηση κλήθηκε να μεταφράσει το νεωτερικό ιδίωμα σε ένα πλαίσιο διακυβέρνησης, στο οποίο κυριαρχούσε η θρησκευτική έννοια της λειτουργίας του κράτους και της οργάνωσης της κοινωνίας. Η οθωμανική αμηχανία δεν εντοπίζεται μόνο στη στρατιωτική διαχείριση του γεγονότος, αλλά και στην ιδεολογική πρόσληψή του. Ο σουλτάνος, ως καλός ποιμένας, όφειλε να αντιμετωπίσει τους επαναστάτες ως πρόβατα που ξέφυγαν από το ποίμνιο και έπρεπε να επανέλθουν. Αυτή η στάση εξηγεί το γιατί η οθωμανική εξουσία έναντι των επαναστατών κινήθηκε σε ένα ευρύ πλαίσιο σχεδιασθεισών πολιτικών που ξεκινούσε από την ολική σφαγή των Ελλήνων μέχρι την απόδοση ολικής αμνηστίας και συγχώρησης και κατά συνέπεια επαναφοράς στο προγενέστερο καθεστώς. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, που μέσα σ' αυτό το πλαίσιο συντάχθηκαν υπομνήματα προς τον σουλτάνο, όχι μόνο από αξιωματούχους, αλλά και από χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους, όπως τον ίδιο τον πατριάρχη το 1828. Αυτά τα υπομνήματα πρότειναν την παροχή ελαφρύνσεων, προκειμένου οι επαναστατημένοι να επανενταχθούν ομαλά στο κράτος. Η εμπεδωμένη προνεωτερική λογική της διευθέτησης διαφορών υπαγόρευε αυτές τις ενέργειες και τις πολιτικές.

Ωστόσο, τώρα πια υπήρχε μια πραγματικότητα, την οποία έπρεπε οι Οθωμανοί να αντιμετωπίσουν. Πώς θα μεταφράζονταν στα οθωμανικά οι όροι, που περιέχονταν στην προκήρυξη του Υψηλάντη προς τους Έλληνες; Κι αν υπήρχαν οι λέξεις για να μεταφραστούν όροι όπως «ελευθερία», «δικαιώματα», «πατρίδα», «ανεξαρτησία», ποιο ήταν το σημαινόμενό τους, ειδικά όταν αυτοί οι όροι δεν χρησιμοποιούνταν από τους Ευρωπαίους, αλλά από (τέως) οθωμανούς υπηκόους; Τι ήταν η «πατρίδα», για την οποία, σύμφωνα με τη διακήρυξη του Υψηλάντη, έπρεπε κάποιος να θυσιάσει τη ζωή του; Ποιοι ήταν οι «Γιουνάν» και σε τι διέφεραν από τους «Ρουμ»; Η εύκολη υιοθέτηση των όρων από την οθωμανική γραφειοκρατία οφειλόταν στην πολυσημία που αυτοί οι όροι λάμβαναν λόγω ανυπαρξίας προγενέστερης εμπειρίας στη πολιτική χρήση τους. Αρκεί να αναφερθεί ο όρος 'μιλέτ', ο οποίος χρησιμοποιήθηκε την εποχή αυτή στις οθωμανικές πηγές με πέντε διαφορετικές σημασίες. Η σύνδεση, πάντως, εννοιών όπως «ελευθερία» και «πατρίδα», προσλαμβανομένων με ένα καθαρά πολιτικό σημαινόμενο και συνδεομένων με την «πολιτική ανεξαρτησία» γινόταν για πρώτη φορά στην επικράτεια του σουλτάνου. Ήταν ακατανόητο γι' αυτόν και για το οθωμανικό πολιτικό προσωπικό το να πολεμάει κανείς και να θυσιάζει ακόμη και τη ζωή του για

τέτοιες έννοιες, ειδικά όταν αυτός ήταν υπήκοος του σουλτάνου. Γι' αυτό το λόγο και δεν μπόρεσε η οθωμανική ηγεσία να διαχειριστεί την Ελληνική Επανάσταση ιδεολογικά και τελικά και πολιτικά.

Στην αρχή της ομιλίας μου σημείωσα ως δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά της οθωμανικής αυτοκρατορίας τις παραμονές της Ελληνικής επανάστασης τη δύναμη των επαρχιακών διοικητών (αγιάνηδων) και των γενιτσάρων. Η απο-αγιανοποίηση και η απο-γενιτσαροποίηση του οθωμανικού κράτους είχε έμμεση σχέση με την Επανάσταση, ωστόσο προσγράφεται στις ευρύτερες συνέπειές της για το κράτος. Η εξέλιξη αυτή εντάσσεται σε ένα πλαίσιο αλλαγής του οθωμανικού ancien régime προς μια νεωτερική μορφή διακυβέρνησης. Ο Μαχμούτ Β΄ θεωρείται ως ο πρώτος μεταρρυθμιστής σουλτάνος και ο άμεσος πρόγονος των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ που ακολούθησαν δέκα χρόνια αργότερα. Περισσότερο, όμως, άμεση συνέπεια της Ελληνικής Επανάστασης για την οθωμανική αυτοκρατορία ήταν η ανάγκη ανάπτυξης μιας νέας μορφής σχέσης κράτους και υπηκόων. Η διαμόρφωση ενός Οθωμανού 'πρωτο-πολίτη' προέκυψε ως επιθυμητή προοπτική μέσα από την εμπειρία της Ελληνικής Επανάστασης. Η υιοθέτηση από το κράτος του θρησκευτικού λόγου δεν σήμαινε κατίσχυση της σαρία πάνω στο κράτος, αλλά ενσωμάτωση του οπλοστασίου της για τη σωτηρία του κράτους. Ο αυξανόμενος συγκεντρωτισμός της κεντρικής εξουσίας και ο υποβιβασμός της θρησκευτικής ιεραρχίας ως ένα κομμάτι του κρατικού μηχανισμού αποτέλεσε τις βάσεις για τη διαμόρφωση ενός δυτικού τύπου κράτους. Η Ελληνική Επανάσταση, συνεπώς, επιτάχυνε εξελίξεις στην αυτοκρατορία προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού της.

Σήμερα το αίτημα του εκσυγχρονισμού παραμένει επίκαιρο για την ελληνική κοινωνία. Η χώρα που εισήγαγε τις νεωτερικές ιδέες στην ευρύτερη περιοχή, τις αντιμετωπίζει και σήμερα ως πρόκληση και διακύβευμα. Οι παλινδρομήσεις και οι ανεπιτυχείς προσπάθειες δηλώνουν άραγε τη διατήρηση των αδρανειών του παρελθόντος ή την αναγκαία πορεία προς την ολοκλήρωση;

Φ. Κοτζαγεώργης

Επίκουρος Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ.